

שק נוודים חסר תחתית

על בושה ויצירתיות

אסתר פלד

כאשר מתבוננים בחייו של אדם, נוח יותר להתבונן בתנועה הנמשכת והולכת של החיים – מרגע הלידה ועד לרגע המוות, מאשר באיזו ישות שאינה משתנה. מדובר במסע, מסעו של נווד. מהלכו של המסע הזה הוא מהלך הצמיחה של האישיות, אותו הדבר המכונה 'אני'. אבל אותו 'אני' הוא משתנה כל העת.

שק הנוודים הזה, המכונה 'אני' – לא תמיד הוא נוח לנשיאה. כמעט תמיד מונחים בקרקעיתו בושה, חולשה שיש להסתירה, כאב נפשי. מעל לכאב הזה נערמים נכסים מנטליים: יש המכנים אותם בשם 'הגנות'. הן נועדו להסתיר את הכאב או לפצות עליו. אולם הכאב הנסתר הזה הוא גם מקורה של היצירתיות; הוא הדוחף את האדם אל מסעו.

לעתים במהלכו של המסע זוכר האדם את קצו הממשמש ובא, בלי חיבה יתרה. אולם ידיעת המוות, אם יאות להכיר בה, יש בה כדי להצליל דעתו של אדם; שק הנוודים יהיה קל יותר, והמסע שמח וחכם.

כפי שכתב משורר יפני על סף מותו:

קְלוֹנִי בְּעוֹלָם הַזֶּה
נְשִׁיתֶכֶח וְעֵתָה יֵת
מִסַּע אֲבִיב¹

מיכל² נולדה בעיירה צפונית בארץ, וכשהייתה בת אחת-עשרה עברה משפחתה להתגורר ברמת השרון. מיכל זוכרת היטב כיצד היא עומדת

1 שוקיי, אצל הופמן, יואל, "אומרי שיר על סף המוות", עמ' 245.

2 כל השמות בחיבור זה בדויים, כל התיאורים אינם משקפים אנשים מציאותיים.

בכיתה החדשה בשיעור ספרות, כשהיא נדרשת לתאר את המתרחש בסיפור שקוראים בכיתה. היא עומדת שם, תלמידה חדשה בכיתה, ומתלעלעת. המילים יוצאות מפיה משובשות. כל הילדים צוחקים. מיכל מרגישה שהיא נלעגת, עלובה. בושח עמוקה; זה מה שהיא לומדת להכיר ברגעים הללו.

כל אותם חיים שבאים אחר כך – גיל ההתבגרות, הנעורים, הבגרות המוקדמת (עכשיו היא בת שלוש ושבע) – כל כולה מתוכנת סביב אותה בושח; היא מתגבשת והולכת כך שהבושח העמוקה ההיא לא תורגש שוב, כדי שלא יש לא תהיינה סיבות לבייש אותה. היא כולה מין גוש אחד אנטי-בושחתי: היא בעלת תואר אקדמי גבוה (יותר מאחד); יש לה משפחה יפה (היא נישאה לגבר אנטי-בושחתי ביותר); היא גרה במרכז הארץ ומחזיקה החזקה איתנה בדעות המוסכמות על החתך החברתי שאליו היא רוצה להשתייך. בקיצור, אין במה להתבייש. במובן מסוים אפשר לתאר את כל ההתרחשויות שעקבו אחרי המעמד המביש ההוא בכיתה החדשה, כהגנות שהלכו ונערמו סביבו. הכל, כל ה'אני', נועד להתגבר על הבושח, על הכאב, על החוסר שנתגלה באותו מעמד. אולם למרות המהלכים מרחיקי הלכת שעשתה מיכל על מנת למנוע בושח, למנוע בושח בכל מחיר, בכל זאת, כאשר היא נדרשת לשאת דברים – אפילו בנסיבות חברתיות, לא כל שכן מקצועיות – קורה לא אחת שהיא משבשת מילים. שהיא אומרת "פוסט-דומרניזם" במקום פוסט-מודרניזם; שהיא אומרת "אקסלציה" במקום אסקלציה. לעתים היא חשה בטעות שלה, אבל גם כאשר היא חשה בטעות, כך היא אומרת, ברגעים מבישים אלה אין ביכולתה לשחזר את האופן הנכון בו יש להגות את המילה.

זהו אפוא ה'סימפטום' של מיכל וזהו גם ה'אני' שלה: היא משבשת מילים. כל חייה נבנו סביב ההתנסות שהייתה עבורה בלתי נסבלת, בכיתה ח' בחטיבת הביניים בעיר במרכז הארץ, שאליה עברה המשפחה מעיירה צפונית. בעיירה הצפונית הייתה מיכל התלמידה הטובה ביותר בכיתה; ברמת השרון הפכה לנערה נלעגת המשבשת מילים. באותם רגעי בושח עמוקה בגיל שתיים-עשרה הוכרע, במובן מסוים, כל הכיוון ההתפתחותי של מיכל: הכל ייעשה על מנת שלא תבוש עוד. ועם זאת, לצד המאמץ למחוק את הבושח, מופיע הסימפטום: שוב ושוב הוא משחזר את הרגעים

שק נוודים חסר תחתית ♦ 83

הבלתי נסבלים בכיתה החדשה. דוקטור מיכל רונן, האישה-לתפארת, בעלת המשפחה היפה וההשכלה המכובדת, מוצאת עצמה עומדת בפני קהל מאזינים, משבשת מילים ומסמיקה.

הסימפטום הוא אפוא אותו אירוע חריג, הפועל מתוך מחוזות נפשיים, שהגרעין המרכזי של האישיות – זה המכונה ה'אני' – אינו שולט בהם. פריפריה נידחת של האישיות המסרבת לקבל את מרותו של הממשל המרכזי. בתוך נפשה של מיכל קיימת פריפריה כזאת: עיירה נפשית נידחת שלא הגיע אליה שמעו של הדוקטורט שמיכל כה טרחה עליו. בתוך נפשו של כל אדם קיימת פריפריה כזאת – מחוז נידח המסרב לציית לשלטון המרכזי, אזור המהווה אֶזכור לאיזה כאב, לעתים ידוע ולעתים לא ידוע. זהו כאב המסרב לשכוך, והוא מראה את עצמו לאדם הנושא אותו פעם אחר פעם, למרבה הבושה.

מיכל שונאת את הסימפטום שלה.

מרבית בני האדם נוהגים כך בחלקים החלשים שלהם: בושים בהם; מתעבים אותם. לכל אחד יש העניין שלו: האחד מתעב את אפו והאחר את רגליו הקצרות. זו בושה במצחה הצר וההיא בשיניה הבולטות. כל מיני סימנים של אי-שלמות, פיזיים או התנהגותיים, מהווים מקור לדכדוך. ובמובן מסוים, כל האישיות נבנית סביב הבושה הזאת, כל האישיות היא מן מבנה ההולך ונבנה במהלך החיים, שכל כולו מיוסד על איזו חולשה שיש להימלט מפניה, למחות את זכרה, לפצות עליה.

רות גדלה בבית ששלט בו אב אלים ללא מצרים. אָמה של רות הייתה כנועה, ואילו רות בעלת מזג סוער. רות אינטליגנטית, מהירת תפיסה ובעלת כושר ביטוי. כשהייתה שבה ממפגשי חברה – בתנועת הנוער או בערבי כיתה – אם איחרה במחצית השעה, היה האב ממתין ליד הדלת ומכה אותה מכות נמרצות. אָמה, בכניעותה, לא יכולה הייתה למנוע זאת; היא הייתה מתחננת בפני האב "תפסיק, תפסיק בבקשה." רות הייתה סופגת מכות בגופה ושומעת את תחנוני האם באוזניה. זוהי החוויה המכוננת שלה. אירוע זה חזר ונשנה במשך שנות התבגרותה. יום אחד, כשהייתה כבת שבע-עשרה, ערך האב את הטקס הרגיל: היא שבה הביתה מבילוי

במחיצת ידידיה, הוא המתין לה ליד הדלת כרגיל, ומיד עם היכנסה הכה אותה. אבל משהו השתנה: רות השיבה לו מכה. אחת, קצרה: היא הדפה אותו מעליה בכוח. זו הייתה הפעם האחרונה. די היה בהדיפה אחת כדי שיפוג תוקפו של הטקס הזה; הוא לא נשנה עוד.

מעתה ואילך, בהזדמנויות שונות, תשיב רות מכה אחת אפיים לכל מי שינסה להרע לה. הסיכולת שלה לתוקפנות המופנית אליה נמוכה. עקיצה קטנה וכבר היא משיבה מכה. המכה – בין אם מילולית או מעשית – היא תמיד ניצחת: רות שומעת היטב, גם את המסרים הסמויים היא שומעת, והיא חדת לשון. התגובה החברתית להמנהג הזה היא כמובן רתיעה. חושיה החדים תופסים כל נימה דקה שבדקות של תוקפנות המופנית כלפיה. היא מגיבה בלהט, בחומרה, ותגובתה נחוות על ידי אחרים כמופרזת, חריפה, תוקפנית.

במשך שנות ההתבגרות שלה הייתה רות סופגת מכות מידי אביה. אחר כך היה עליה לקום, להתלבש ולצאת: לבית הספר, לתנועת הנוער, לפגוש חבר, לפתח יחסי זוגיות, להתאהב – כל אותם דברים המוטלים על מתבגרים. היה עליה לנהוג כאילו כל זה אינו עולה לה במכות. היא פוגשת נערים אחרים במסיבה, בטיול, בבית הספר. היא כמו כולם. אבל כשהיא שבה הביתה היא סופגת מכות עד שאיבריה מתכסים בכתמים כחולים: שטפי דם. כשאדם בא בחברה עליו להסתיר את כתמיו. על כן את הכתמים היא אמנם מסתירה, אבל הסימפטום שלה, הוא מסרב להסתתר: כשהיא מרגישה מותקפת, אין היא מתחננת על נפשה; היא מרביצה. היא מכתימה בכתמים כחולים אחרים, שאינם יודעים טעמן של מכות. לא בגוף; במילים. היא מנסה כך להביא לידיעתם של האחרים את העובדה שאין היא ככל האדם: היא מוכה, היא משלמת מחיר כבד כדי להיות בחברתם. אבל הסימפטום מכסה על האמת ולא מגלה אותה; אין הוא מצביע מפורשות על הכאב שמתחתיו אלא מסתיר אותו. כשרות מבטאת את הכאב באמצעות הסימפטום, היא מכאיבה למישהו, ואז אומרים עליה שהיא תוקפנית. מנקודת המבט שלה, היא אינה תוקפנית. היא, פשוט, מסרבת לשתוק; היא לא תסכים עוד לעולם שמישהו יתעלל בה. היא תרגיש בכוונה הסמויה

שק נוודים חסר תחתית ♦ 85

ביותר, בזדון הדק, הנסתר, של כל אדם. זאת הדרך שלה. זה הסימפטום שלה.

הסימפטום מבטא אפוא את מה שלא ניתן לבטאו במילים. הוא מייצג את האירוע שכוונן את הסובייקט, שהפך את הסובייקט הייחודי הזה – מיכל, רות וכל אחד מאיתנו – למה שהוא. הוא מבטא את המשקע הנפשי, את הכאב שהאדם ניסה כל חייו לשכך. הוא ביטוי של כאב נפשי ייחודי, פצע פנימי שהאישיות כולה עוטפת כדי לחבוש אותו, לגנון עליו, כי הוא הגרעין, הנקודה שמרוכות בה הפגיעות של כל אדם.

יוסף, בן יחיד לאם מבוגרת שאביו נפטר בילדותו הצעירה, חי בילדותו ובנעוריו בקרבה רבה עם אמו. הקרבה הייתה כה רבה, שהיה עליו לדכא את יצריו המיניים כדי לעמוד בה בלי שההיבטים המיניים של יחסי קרבה אלה יעבירו אותו על דעתו. הוא היה מבוהל מכל גילוי של מיניות שלו עצמו. כאשר עלתה בדעתו מחשבה מינית, חשד בעצמו שהוא מלוכלך ודוחה. בשנות נעורו למד לפתח עם נערות יחסים של קרבה, ומכיוון שכה חשש 'ללכלך', הפך לידיד, לעולם לא למאהב. הוא היה נעים וחכם, נדיב ומבין, אבל לנשים הצעירות שאהב היו חברים אחרים, בני זוג מיניים. בגיל שלושים מצא עצמו יוסף שוב ושוב בעמדה המגוחכת בעיניו שלו, של נער חמוד, נטול מיניות. שנים אחדות של טיפול נדרשו כדי שיוסף יתיר לעצמו להיות גבר מיני ולא ילד או נער חמוד הנמצא במין גיל חביון נצחי. לפתע החלו נשים לשחרר לפתחו והוא גילה שהוא גבר מושך. יום אחד פגש אישה והתאהב בה. היא הייתה יפיפייה, משכילה, מושכת ביותר. היא סיפרה לו כמה קשה הדבר, להיות אישה יפה ומושכת. כל גבר שרואה אותה חושק בה, מחזרים נופלים לרגליה, ואין היא יכולה לנהל שיחה עם גבר בלי שהדבר יוביל לכיוון של רמזים מיניים. יוסף, שסגנונו כגבר היה מתון ומאופק, כבש בעדינותו את לבה. מכיוון שהמיניות שלו עוכבה שנים רבות, היה באפשרותו לתת לאישה זו את המרחב שנדרש לה כדי לבנות עמו קשר בלי שתרגיש נרדפת על ידי תשוקתו.

כך הפך הסימפטום של יוסף – הסגנון המאופק והעדין שלו, שנבנה סביב דילול היצר המיני – למה שבסופו של דבר הביא לאפשרות ליצור יחסי אהבה עם אותה יפיפייה שהפכה לבת זוגו. היופי שלה אילץ אותה

להתרחק מחברתם של גברים המחצינים את יצריהם, והקרבה המסוכנת לאמו אילצה את יוסף לרסן את יצריו. שניהם נזקקו לעדינות, ומצאו אותה אישה אצל רעה, איש אצל רעותו.

בני אדם חווים את ה'סימפטום' שלהם כמשהו מביש, מביך, כחלק שלהם המבטא עצמו בלי שקיבל רשות לכך מעם הממשל המרכזי של האישיות. מיכל בושא בשיבושי המילים שלה; רות מרגישה מנודה כל אימת שהיא הודפת תוקפנות המופנית אליה; יוסף חש שביישנותו הופכת אותו לילד חמוד בעיני נשים שהוא רוצה בהן כבנות זוג מיניות – הוא בוש בעדינותו. הגרעין המרכזי של האישיות שואף אפוא לסלק או למצער להשתיק, את החלק הסימפטומטי. ועם זאת, הסימפטום לאמתו של דבר אינו חיוני פחות ממנו: מקורו של הסימפטום הוא החלק החלש, הפצוע, שסביבו נבנו הכוחות כולם, שבלעדיו לא היה האדם יוצא למסעות הצמיחה שלו. הוא קולו של הכאב המניע את ההתפתחות.

הסימפטום מבטא אפוא קושי, חולשה ואי שלמות. הוא נובע מאותו מקום פצוע בנפש, שאדם כה רוצה להסתירו כדי לא להיות פגיע, כדי להיות שלם ומעורר התפעלות. על אף כל זאת יש לו, לסימפטום, מקום של כבוד. וככל שיענו אותו, כן ירבה וכן יפרוץ, ובמידת מה בצדק, והרי הוא המונח במעמקים, ביסוד האישיות כולה. זהו פרדוקס שיש להכילו: החלק המביש ביותר שלנו הוא החלק שבונה אותנו, הוא ההיבט שסביבו מתפתחת האישיות כולה.

מרבית האנשים הפונים לטיפול נושאים בלבם את המשאלה להיפטר מן הסימפטום, מן המטרד המביש השב וחוזר, המוסיף להציק ולעורר אי נחת אחרי שנים של ניסיונות ומאמצים להיפטר ממנו. אולם לאמתו של דבר, מה שעליו להשתנות אינו הסימפטום כשלעצמו אלא היחסים עמו. היחסים השוללים אותו, יחסי השנאה בין הגרעין המרכזי של האני לבין הסימפטום – הם אלה שיש לשנותם.

איש צעיר חלם חלום:

בחלומו הוא משתתף בשיבה של מפלגה חדשה, שנועדה למגר עוולות חברתיות. הוא שותק; הוא נבוך; מאחוריו יושבת קבצנית מוזנחת, חסרת בית.

שק נוודים חסר תחתית ♦ 87

הוא תוהה האם המפלגה הזאת שזיה עתה קמה תירתם לפעול למען קבצנית כה מעוררת דחייה בעליבותה. ובעוד הוא חושב כך, תוקפת אותו קבוצת נערי פנימייה אלימים. הוא חסר אונים.

האישי הצעיר מספר את החלום בפגישה השנייה בטיפול. המפלגה החדשה שנועדה להילחם נגד עוולות היא אם כן הטיפול שלו, ודמותו שלו בחלום מייצגת את חלקי האישיות שבאו לטיפול. אבל בהתכנסות ההיא יושב גם חלק אחר של האישיות, בדמותה של הקבצנית. בעוד הוא שוקל את האפשרות להביא גם את החלק ה'קבצני', הנזקק, שלו אל הטיפול, מתקוממים חלקים אחרים ותוקפים אותו על שהעז לחשוב על כך. אלו הם נערי פנימייה – גם הם חסרי בית כמו הקבצנית, אך הם יצרו לעצמם עמדה שונה מול החוסר הזה: אלה הם ילדים שננטשו והפכו עצמם לקשוחים ותוקפניים. כאשר חלקים מבישים של עצמו מופיעים בתודעת החולם, מיד קם היבט אחר של האישיות – אותו חלק פנימי אלים – ומכה בכוח. זהו ההיבט שאינו יכול לשאת את המגע עם החלקים העלובים. הוא תוקף את הניסיון שעושה האישיות לכנס יחד את כל חלקיה לקראת מיגור העוולות שהפריעו לצמיחה עד כה. הבושה בחלקים העלובים היא כה עזה, עד שעל האישיות להפעיל אלימות כדי לבטל כל ניסיון להכיל את החלקים העלובים הללו, להכיר בהם ולתת להם מקום.

אותה בריונות פנימית, המופעלת בחלום זה נגד החלקים החלשים של האישיות, נמצאת ואף פועלת, בגרסאות שונות, אצל רבים. אצל מרביתנו קיים היבט של האישיות המסרב להניח ל-'סימפטום' להתבטא, להיות נוכח בהתכנסות הכוללת את כל חלקינו. אנו מעדיפים להדיר את החלקים שלנו, שאותם אנו חווים כעלובים, מכל התכנסות פנימית, וודאי שנסיר אותם מחלון הראווה שלנו, זה הפונה כלפי חוץ. הבריונות היא פנימית: היא מופעלת על ידי חלקים של האישיות שתפקידם להילחם בבושה. כדי להיפטר מן הגורם המביש החלקים הללו מפעילים נגדו אלימות. האדם המכיל בקרבו עליבות מצד אחד ובריונות-נגד-עליבות מצד אחר יתקשה לפעול ביצירתיות בעולם, משום שהאינטרס הנפשי המרכזי שלו אינו לתת ביטוי לכאבו אלא למחוק את הכאב, להסוותו מפני עצמו. יצירתיות יכולה לצמוח כאשר הכאב שממנו נוצרה מקבל היתר לחיות. כשיש לחנוק או

להכות בחלקים החלשים של האישיות, אי אפשר להיות יצירתיים. האיש הצעיר שחלם חלום זה אכן ייסד יחסים אחרים עם חלקיו החלשים וחדל להתייחס אליהם כאל עלובים ומבישים. אז יכול היה לסייע לחלקים אלה להתפתח, להביא גם אותם לטיפול, לתת להם מקום וביטוי באותו 'כינוס' שנועד לתקן עוולות.

בקבוצה טיפולית שהמשתתפים בה היו עבריינים סיפר מישוהו חלום שחלם:

"את ביקשת להביא חלומות", אמר, "אז חלמתי חלום. התלבטתי אם לספר אותו, הוא מפחיד... אני לא מבין למה חלמתי אותו: בחלום אני נמצא עם חבר שלי שנפגע בתאונת דרכים. הוא חלש, יש לו בעיה ברגל, ובחלום אני התליין שלו. אני הולך לתלות אותו. אני לא מבין את זה. אני מכין את החבל, אני כורך אותו על הצוואר שלו. הוא נתלה, אבל הוא לא מת. כדי שהוא ימות אני דוחף אותו עוד קצת, ממש בכוננה דוחף אותו, ואז הוא מת. אני לא מבין למה חלמתי את זה, הוא חבר שלי. גם פחדתי לספר את זה."

החבר שעבר תאונת דרכים ונפגע ונחלש, מייצג חלק אחד של בעל החלום, והתליין מייצג חלק אחר שלו. התליין הוא החלק שהפך לעברייין, והוא נעשה עברייין – תליין – כדי להוציא להורג את החלק החלש שלו עצמו, החלק שנפגע ברגלו במהלך מסע החיים. כמו שראינו בחלום הקודם, כך גם בחלום הזה, חלק אחד של האישיות מבקש להיפטר מן החלק החלש. אבל החלק החלש, הפגוע, הוא גם החלק הרך, החלק הנושא בתוכו את ה'סימפטום'. איש זה איבד בילדותו את אביו וגדל עם סבתו ועם אמו, ילד יהודי בסביבה אנטישמית. היה עליו להעלים את חולשתו כדי לשרוד. לא היו לו אחים בוגרים או אב שיגנו עליו, והיה עליו להגן על עצמו. לשם כך ניסה החלק החזק, הבריוני של אישיותו, לרצוח את החלק החלש.

כאשר היחסים בין חלקי האישיות עוינים, כאשר חלק אחד חווה את נוכחותו של החלק האחר כבלתי נסבלת, כמבישה או מחלישה באופן המסוכן לאישיות, מתקיים בנפש ניסיון להכרית את החלק החלש. זוהי פעולה אלימה ללא פשרה: היא שוללת את זכותו של החלק החלש לחיות. בדוגמאות הקודמות שראינו התאפשר לאדם איחוי של החלקים שלו.

שק נזודים חסר תחתית ♦ 89

הסימפטום ייצג את החלק החלש, אבל היווה גם מקור לפעולה יצירתית: מיכל הפכה לדוקטור בזכות (או בגלל) הסימפטום שלה; רות הפכה לאדם רגיש ומיוחד ואילו יוסף הפך את הסימפטום שלו לכלי שבאמצעותו השיג לעצמו את אהבתה של אישה שרצה בה. אולם במקרה האחרון היחסים עם החלק הנושא את הסימפטום היו עוינים מכדי שהסימפטום יוכל לשמש מקור לפעולה יצירתית. הפתרון של בעל החלום האחרון היה להפוך לעבריין. כשהאישיות מחפשת דרך להיפטר מן הסימפטום, מן הבושה הכרוכה בו, היא עלולה לנקוט אמצעים אלימים כדי לעשות זאת. אמצעי אלים אינו דומה לפעולה יצירתית כלל.

מה שעומד על הפרק כעניין מרכזי אינו עצם קיומו בתוך האישיות או בתוך העולם הפנימי של חלק חלש המבטא עצמו באמצעות סימפטום. העניין המרכזי הוא היחסים בין החלקים האחרים של האישיות לבין החלק הנושא את הסימפטום. כאשר היחסים עוינים מדי והנפש מבקשת להיפטר מן הסימפטום ומוכנה להשתמש לשם כך באמצעים אלימים – ידוכא הסימפטום, אבל יחד איתו ידוכא גם המקור ליצירתיות. כאשר הנפש מסוגלת להכיל את החלק המביש שלה, החלש, היא מחזיקה בתוכה גם את האפשרות לבטא את הכאב והבושה, והביטוי יכול אמנם את הסימפטום עצמו – הצורה המבישה – אבל גם אמצעי ביטוי אחרים יתפתחו, ובהם פעולה יצירתית בעולם. האיבר הנפשי הכואב הוא האיבר שמתוכו צומח התיקון שלו עצמו; הסימפטום והמאמץ לגבור עליו ולתקן אותו הם איבר אחד מאוחד.

מסע הצמיחה של האישיות כולל אפוא, אולי ניתן לומר "תמיד", מאבק פנימי בין הגרעין המרכזי של האני לבין חלקים אחרים של האישיות, לרוב לא מודעים ותמיד רצויים פחות, החלקים היוצרים את הסימפטום. הסימפטום הוא ההיבט הגלוי, הממשי, של ההיבטים הלא רצויים של האישיות. אחדים מן הסימפטומים יכולים לפוג – הם מאבדים את אחיזתם כאשר הם נעשים גלויים לתודעה. אחרים עמוקים יותר מן המודעות היכולה להתבונן בהם, והם נשארים בשלהם. ואז יש לקבל אותם, לקבל אותם בנחת ובהשלמה, להניח להם להתקיים, כי הם אלה ההופכים את הסובייקט לסובייקט, הם אלה הדוחפים אותו להוסיף ולהתפתח. ככל שהם מבישים,

מבהילים, מגבילים, הם גם מרחיבים דעתו של אדם, הופכים אותו למה שהוא, למי שהוא באמת.

המאבק האנושי שתואר כאן עסק (ועודו עוסק, וככל הנראה לעד יעסוק) בניסיון של חלקי האישיות השונים למסד את היחסים ביניהם, כך שהגרעין המרכזי של האישיות ישלוט בכל החלקים האחרים. הגורם המפריע לכאורה לשליטה מלאה זו הוא החלק העיקש הנושא את הסימפטום, החלק הלא רצוי של האישיות המביא עצמו לביטוי באמצעות הסימפטום, בדרך שעל פי רוב מבישה את בעליה ואף מעוררת אצלו חרדה. לעתים חי אדם את מרבית חייו בניסיון לרוקן את הסימפטום החוצה ממנו, בניסיון להיפטר מן הכאב שהביא לסימפטום ומן הכאב שהוא תוצר של הסימפטום המביש. בהיותו נושא סימפטום מכאיב, נושא אדם את נפשו להיות מישוהו אחר, מישוהו חסר סימפטומים, מושלם, כזה שאינו מביש אלא גאה. כשהאישיות עוסקת במאמץ להסתיר את הסימפטום, כל כולה מכוונת להסתרה ולא לביטוי. אז נמנע מן האדם החופש להיות הוא. הוא נעדר ספונטניות; אבדה לו החירות למצוא את הדרך שלו לממש את מי שהוא בעולם.

בניגוד לבעלי החיים, שתודעתם אינה מטרידה אותם, נוטים בני האדם להטריד את עצמם רבות בשאלה 'מי אני'. הטרדה הזאת מקבלת ביטוי נרחב ביחסים חברתיים, בהם נדרש אדם לתאר את עצמו במונחים של הישג והצלחה. 'כרטיס הביקור' המקובל בחברה המודרנית כולל בעיקר מרכיבים כאלה, של "אני עוסק ב..." ובעיקר של "יש לי..." כך וכך: כלים נאים, בית נאה, שיער שופע, שכל רב, כסף, כל סוג של כוח. ומה אין לי? אין לי חולשות. כל ה'יש' הרב נועד להסתיר, כאמור, את החסר, את מה שאין, את המקום החלש – הסימפטום – את מה שמביש בהיעדרו או בנוכחותו הנלעגת. אבל יותר מכך, נכסים אלה מטרתם להוות הוכחה לקיומו של אותו 'אני', זה ה'אני' שדעתו משתבשת כל אימת שהוא פוגש בחלקיו החלשים.

בני אדם עוסקים רבות בהמצאת הוכחות לקיומם כדי להימלט מחוויית החוסר. החוסר מיוצג על ידי הסימפטום: אותו מקום חלש בתוכנו שחסר בו כוח, חסר בו יופי, אותו מקום שבו מצוי ה'אין'. מעבר להיותו מטריד

שק נוודים חסר תחתית ♦ 91

ומכאיב כשלעצמו, לאמתו של דבר החוסר מכאיב כי הוא מזכיר את המוות.

האדם לעולם אינו בטוח בקיומו של האני שלו, כלומר, בקיומו כישות בעלת מהות מגובשת, שלמה ובלתי תלויה. ואכן, אין כל סיבה שיהיה בטוח: האני שלו אינו ישות, כל שכן אינו ישות מגובשת. אולם ההשתנות המתמדת של היקום, חוסר הוודאות העמוק שמתחת לכל הדברים, אלה מעוררים חרדה בלבד של אדם. חלק ניכר ממה שהוא עושה בחייו נעשה כדי להפחית חרדה זו, להרבות ודאות, להוכיח לעצמו את קיומו. אלא שהקיום בכלל, והאני בפרט, הוא במובנים רבים רופף, רופף באמת: רופף משום זמניותו וסופיותו, ורופף משום שלכידותו תמיד מוטלת בספק: נדיר הדבר שתחושת האני שלמה, מהודקת היטב, חסרת סדקים או פרוצות. תמיד יש איזה חלק של האישיות שנושא ספק, ערעור, שאלה, חרדה. תחושת הקיום אינה איתנה כלל, אלא אם כן עוסקים במרץ רב בשכחת השאלות והספקות והפחדים. כל מי שיש לו היכולת להיות במגע עם נפשו יודע היטב, כי נפשו היא מין 'דבר' שהוא אך בקושי 'דבר': מתעתע מאוד, משתנה כל העת, מרגיש בו-זמנית רגשות סותרים, ובאופן כללי, מובן לו באופן חלקי בלבד. צריך אדם להקפיד על רדידות, להכחיש מציאות נפשית, על מנת לתחזק תחושת אני שהיא חסינה מפני ספקות.

מלכתחילה אנו מצויים אפוא בתוך סתירה קיומית: מנסים להוכיח את שלא ניתן להוכיחו. המאבק על הוכחת ה'יש לי, לכן אני בוודאות קיים' עלול לארוך חיים שלמים. אלא שלפעמים, בתוך המאבק על הקיום, בתוך המאמץ המתמיד להחזיק בכוח, בידע, בשייכות ובכלל בוודאות, עולה בידנו לשכוח את החרדה, את המאמץ להוכיח את קיומנו, את האני שלנו. הפעולה לשם הוכחה הופכת לפעולה לשם יצירה. האמצעי הפך אפוא למטרה ואז – מתוך שלא לשמה בא לשמה: מתוך החרדה הרודפת אותו חיפש האדם הוכחות לקיומו, ובתוך מעשה ההוכחה שכח את שמו, שכח את עצמו והחל ליצור. כשאלה פני הדברים, כשמגיע האדם לידי שכחה עצמית, יכול הוא להיות משוקע בשמחה במעשיו.

יכול הוא לחשוב, לצייר, לתכנן גשרים, לבנות בתים, ליזום יוזמות, להמציא המצאות ולגלות תגליות, ובקיצור: לראות את יפי העולם. שאיפת הכוח

נתחלפה בשאיפת היצירה. 'יצירה' היא ביטוי שיש לו היבט סטטי ויש לו היבט דינמי. זהו שם עצם מצד אחד, ומצדו האחר זהו שם פעולה. יצירה פירושה היכולת לפעול פעולה חיונית ולא תכליתית בעיקרה. אין אתה מעוניין דווקא ביצירה השלמה אלא במלאכת ההשתלמות שביצירה. יש להדגיש: אין מדובר כאן במובן המצומצם של המושג, אלא בכל מעשה הכולל בתוכו נביעה של דברים קיימים המביאים עמם חידוש ובוראים עולם. זהו האופן היחיד בו ניתן לו לאדם לחיות באמת, כשחושיו, תבונתו ונפשו אינם פועלים בשירות האני אלא בשירות שמחת היצירה, שמחת החיים. זוהי, לאמיתו של דבר, הנחמה האמיתית של היצורים החלופיים המכונים בני אדם, מול פני המוות.

למאבק בין חלקי האישיות השונים, אלה הרצויים לבעליהם ואלה שאינם רצויים, יש אפוא רובד נוסף, עמוק עוד יותר. זהו המקום הנפשי העמוק בתוך שק הנוודים, בו מסתתרת ידיעת המוות, הסימפטום הבלתי נמנע, המפחיד ולכן שנוא מכל האחרים, של החיים.

כפי שהיחסים בין חלקי האישיות השונים הם שמתווים את דרכו של אדם בחייו, כך גם היחס הנפשי אל עובדת מותנו נוטל תפקיד מכריע בשאלה עד כמה אנו חיים. בני האדם חיים תוך מאמץ מתמיד להכחיש קיומו של המוות. אשליית הקיום הנצחי, ויותר מכך הניסיון לשמר אשליה זו, הופכים את האדם ליצור רדוף, רדוף על ידי הידיעה הלא מודעת של מותו שלו. תחושה זו של רדיפה מפעילה כוחות נפשיים שונים, ובהם דחף עז למגר את ידיעת המוות. בתוך הנפש מתיישב כך גוף זר – משהו שאין לעכלו, משהו שהנפש כולה מתנגדת לו ומנסה לפלוט אותו החוצה. מחשבת המוות גורמת כאב, הכאב נחוה כבלתי נסבל, ומה שאינו נסבל אנו מבקשים להתרוקן ממנו. ההתרוקנות מכאב הכרוך בידיעה של אמת נעשית בדרך כלל באמצעות התמלאות במשהו אחר – מכאיב פחות, מענג יותר. כדי להתרוקן מידיעת המוות ימלא האדם את תודעתו באיזו ודאות, שקרית אמנם אבל מוצקה לכאורה – ודאות קיומו של האני. ודאותו של האני ממלאת את הנפש, ותחושת הכאב, כאב החלקיות, הסופיות, ההגבלה הכרוכה בהיותנו אנשים – מאולחשת.

שק נוודים חסר תחתית ♦ 93

אחד שאל את מורה הון ג'ושו: מהו האני האמיתי?
ג'ושו אמר: אם זה מה שאתה אומר, מהו הדבר שאינך סובל?³

ה"דבר שאינך סובל" נובע מן הניסיון העקר לתפוס את האני האמיתי בזנבו. הסבל נובע מן המרדף המתמיד אחר אותה חיה חמקמקה, מן הניסיון להחזיק בה, לאלף אותה, לבעול אותה. מוטב היה לו לאדם להניח למרדף הזה וחרף זאת להצטרף אל החיה הנהדרת הזאת, החמקמקה, רבת הפנים, בעת שהיא עפה או מזנקת או מתנועעת, בעת שהיא עושה את שלה בעולם.

ידיעת המוות מוציאה את האדם מדעתו משום שהוא מנסה כל העת להוציא אותה מדעתו. כלומר, האדם והידיעה שרויים במאבק מתמיד: זה מנסה להוציא את זו מדעתו, וזו מנסה להוציא את זה מדעתו. לו חדל המאבק לרגע אחד, והאדם היה מניח לה, לידיעה, לשהות בדעתו, משהו שונה יכול היה להתרחש.

במרכז המחשבה הבודהיסטית קיימת השאיפה לאמת, לידיעת הדברים כפי שהם. ההנחה הסמויה המסתתרת מאחורי ביטוי זה היא כי ידיעת המוות – ידיעת החלופיות של כל התופעות – מאפשרת שחרור מסבל. תפיסה זו מנוגדת ניגוד חריף לתפיסה הלא מודעת שלנו, הגורסת כי ככל שנעמיק לתקוע יתד בחיים כך ירחק המוות מאיתנו. עבור הבודהיזם חכם הוא מי שיודע את האמת, יודע אותה ידיעה בלתי אמצעית, ישירה, זה אשר מתיר לעצמו לחוש, להרגיש ולדעת את המוות הנמצא בתוכו כל העת, בלי לגלוש לתהום הניהיליזם, התהום של ביטול משמעות החיים בשל סופיותם. האפשרות החלופית לפתרון הניהיליסטי היא דרך האמצע – לראות את החיים בסופיותם, במוגבלותם; להכיר בחד-פעמיות של כל רגע; לחדר ולפתח את התודעה כך שתהיה צלולה בכל רגע וכך ניתן יהיה לחיות חיים מלאים. כי ידיעת הסופיות עלולה לייאש, אבל מנגד יכולה להצמיח כוחות מתוך ההכרה בנדירותם של החיים.

'דרך האמצע' היא ביטוי בודהיסטי רב-רבדים, עמוס משמעויות. אחת מהן קשורה לענייננו כאן: כיצד יכול אדם שישכנו בתוכו בכפיפה אחת ידיעת

3 הופמן, יואל, לאן נעלמו הקולות, עמ' 78.

המוות וכוח החיים? כיצד יכול אדם לקחת חלק בחיים מלאים: שמחים, עצובים וכואבים, שלווים וסוערים, ומנגד, להתבונן כאילו מרחוק ולדעת – כל זה יסתיים, כל זה עלול להסתיים ברגע הבא?

יכול גם יכול. זוהי גדולת החיים, שהם מזמנים לנו פרדוקסים שבראייה ראשונה נראה כאילו אין הדעת יכולה לסבול אותם, אולם מבט שני, שלא נרתע מפרדוקסים, שלא ממהר לבחור צד ומוכן לשהות באמצע – מבט כזה יכול להכיל את העושר האינסופי המזומן לתודעה האנושית. והעושר הזה כולל בהכרח את ידיעת המוות.

ניתן אפוא לומר, שהמוות הוא ה'סימפטום' של החיים – כלומר, אותו הדבר שאדם נושאו בתוכו כגוף זר שממנו הוא רוצה להיפטר, גוף זר המקבל ביטוי במעשה ולא במחשבה. זוהי הידיעה הבלתי מודעת של מה שאינך רוצה לדעתו, וגוף זה, ככל שהוא גדול יותר כך הוא משפיע יותר על האדם השפעה לא מודעת, אבל מגבילה ולעתים אף מעוותת. את ה'סימפטום' הזה, המוות, אפשר לקבל, להכיר בו ולהשלים איתו, ואפשר לא לקבל, להכחיש אותו ולנסות להתרוקן ממנו.

הדיאלקטיקה הזאת, של החיים והמוות, שבה המוות מהווה סימפטום בתוך החיים – לא מודע, אך מניע לפעולה וגורם לסבל – היא הדיאלקטיקה המרכזית של חיי אנוש. סביבה נבנות והולכות במהלך החיים עוד צורות של דיאלקטיקה בין הגרעין המרכזי של האני לבין הסימפטומים שלו. הסימפטומים מעצבים את החיים, הם מכוונים את המסע כולו, מעניקים משמעות לשק הנוודים, אולם הם עושים זאת באופן לא מודע, לא מילולי ובוודאי לא מתוך תחושה של בחירה – תחושה המתקיימת כאשר ההכרעה נתונה בידי הגרעין המרכזי של האני. אותה הדיאלקטיקה – זו שבין המוות לחיים וזו שבין הסימפטום לגרעין האני המרכזי – יכולה להיות מוכללת בתוך הנפש בשתי דרכים שונות. האחת היא הדרך המפצלת, שאותה ייצגו הדוגמאות של האיש הצעיר וחלום המפלגה שלו, והעברייני שתלה בחלומו את חברו הפצוע. הפיצול בתוך הנפש גורם לדיכויו של הסימפטום, אך יחד איתו לדיכויה של היצירתיות הנובעת ממנו. האחרת היא הדרך המאחדת: כאשר האני המרכזי מכיר בקיומו של החלק הנושא את הסימפטום ומתיר לו להיות ולהתבטא, או אז הופך החלק הזה למקור של

שק נוודים חסר תחתית ♦ 95

תנועה יצירתית. הבושה והכאב המונחים שם, בתוך הסימפטום, מניעים את הנפש לפעולה של ביטוי ותיקון. הוויתור על אשליית השליטה המלאה, על רהיטות ושלמות, מאפשר השתלמות ובנייה. ומה עוד יש לעשות בעולם הזה, אם לא להכשיר את רגע המוות באמצעות הכרה צלולה ושמחה גדולה, כזו הבאה רק מתוך המימוש המלא של היותך אדם: לא שלם, וודאי חסר ופגוע, אבל חי ויוצר.

מִסַּע שְׂאִין שְׁבִים
מִמְנוּ - שֶׁק הַנְּוֹדִים
חֶסֶר תַּחְתִּית⁴

ביבליוגרפיה

- Bion, Wilfred. R. 2002. Learning from Experience. London & New York: Karnac Books.
- Bion, Wilfred. R. 1970. Attention and Interpretation. New-York: Basic Books.
- Bion, Wilfred. R. 1984. Elements of Psychoanalysis. London: H. Karnac Books Ltd.
- Garfield, Jay L.. 1995. The Fundamental Wisdom of the Middle Way. Oxford: Oxford University Press.
- Hoffman, Yoel. 1977. Every End Exposed. Massachusetts: Autumn Press.
- _____ 1978. Radical Zen: The Sayings of Joshu. Massachusetts: Autumn Press.
- Lobsang, Gyatso. 1992. The Harmony of Dependent Co-origination and Emptiness. Dharamsala: Library of Tibetan Works and Archives.

---

4 שירו של קיושו, המאה ה-18, אצל הופמן, יואל, אומרי שיר על סף המוות, עמ' 214.

Rosenfeld, Herbert. 1966. "On the Psychopathology of Narcissism". In *Psychotic States*. New York: International Universities Press.

_____ 2002. *Impass and Interpretation*. Hove and New York: Brunner-Routledge.

Toshihiko, Izutsu. 1977. *Toward a Philosophy of Zen Buddhism*. Teheran: Imperial Iranian Academy of Philosophy Press.

מענה לשאלה הדיאלוגית אודות האינדיבידואציה כמהלך היסטוריוסופי תהליכי אינדיבידואציה בהקשר תרבותי אסתר פלד

נושאו של ספר זה הוא 'אינדיבידואציה'. במובן זה הוא הולם יפה את ערכיה של התרבות שבתוכה ואל תוכה הוא נכתב. אינדיבידואציה: זה לאמתו של דבר מה שמאחד "בעולם פוסט-מודרני המתקשה להגיע למיתוס משותף" את כל המתקשים להגיע למיניהם ולסוגיהם האינדיבידואליים. התרבות שלנו היא תרבות של אינדיבידואלים, של מה שמתקרא 'סובייקטים', ומה שמאחד את הסובייקטים הללו הוא ההכרה בערכה של 'אינדיבידואציה', הכרה בערכו של הסובייקט. למיטב הבנתי ניתן להכליל תחת הכללה זו הן את העולם הדתי והן את העולם המתקרא 'חילוני', ובלבד שאנו מדברים על חציו המערבי של כדור הארץ. ודאי וברור הדבר, שבעולם ה'דתי', ובפרט זה היהודי, הכלל חשוב לא פחות אם לא יותר מן הפרט, ועדיין, תהליכי הפסיכולוגיזציה של התרבות מחלחלים ומשפיעים גם על עולם זה שאינו בוחל במונחים כ'חטא' ו'תשובה'. המיתוס המשותף שהתרבות דווקא אינה מתקשה לקבלו, הוא אפוא 'אינדיבידואציה' – חשיבותו של העולם הפנימי של הפרט, ערכו ויופיו של הסובייקטיבי, וכן, ואולי בעיקר, זכויותיו של הפרט.

גורמים שונים תרמו לעליית קרנו של הסובייקט במאה הנוכחית ובזו שקדמה לה, חלקם קשורים בכוחות כלכליים (ראו עבודותיה של פרופ' אווה אילוז). אחד מהם הוא מערכת החשיבה הפסיכואנליטית, ובעקבותיה הפסיכותרפיה, שצמחה בתורה לכל מיני כיוונים, בהם שטחיים יותר ופחות, יומרניים יותר ופחות, מזיקים ומועילים. קשה יהיה להפריז במידת ההשפעה של מערכת חשיבה זו על התרבות של ימינו.

החשיבה הפסיכואנליטית עוסקת בסובייקט וחוקרת אותו מבפנים. הפסיכואנליזה – נניח שלהגדרה מכלילה כזו יש תוקף כלשהו – העמיקה אל תוך הנפש ומצאה בתוכה כביכול את הלא-מודע, ישות-לא ישות משוערת ואולי מוטב 'כוח' הפועל מתוך הנפש והחוצה (או לחילופין כמאמר הלאקאנינים, חיצוני לנפש, אך משפיע עליה עד מאוד). אף המוסר של הפרט אינו אלא נגזרת של אותו כוח מניע לא מודע. וכך נמצאה לנו סיבת הסיבות, אותו עולם פנימי שנחקר בתשוקה כה רבה על ידי הפסיכואנליזה, לכל מנהגיו של אדם, הכרעותיו הדחפיות והמוסריות כאחד. הדעות באשר למבנהו של אותו עולם פנימי חלוקות בין האסכולות השונות של הפסיכואנליזה, וכך גם אופן הפעולה, אולם אין עוררין על כך שהאדם הוא יצור מורכב, שאחד ממרכיביו הוא ההיבט הלא מודע בפרט, והעולם הפנימי, הסובייקטיבי בכלל, ומשם נובע הכל. זהו, כמדומני, המיתוס המאחד את הפרטים, לכל הפחות בחצי הכדור המערבי, הפוסט-מונותאיסטי, מיתוס המחלחל, כאמור, גם אל תוך התרבות שמתבוננת בעולם ורואה בו אחדות, שאינה רק אימננטית אלא גם טרנסצנדנטית.

הבחירה ליצור ספר המאוגד תחת הכותרת 'אינדיבידואציה' היא אפוא נגזרת של המיתוס הזה, המיתוס הפסיכולוגי, ומכאן אפשר להסיק מסקנה מהירה, אולי גם נמהרת, בדבר הקלות היתרה (היחסית בלבד, כמובן) של תהליך גיבוש האישיות: מותר! הרשות נתונה יותר משנתונה הייתה בעבר, להיות אינדיבידואל, או סובייקט, או אדם בעל קשיים וצרכים ורגשות וסגנון ייחודי. העולם התרבותי שבו אנו חיים דיאלקטי יותר, פלורליסטי יותר, חשוף יותר. מעולם לא היה היחיד חשוף כל כך ליחידים אחרים ומעולם לא חשף את עצמו כפי שהוא חושף את עצמו היום.

יש לכך יתרונות מסוימים, כמובן. יש מקום לווריאציות, למוטציות. יש מקום למשפחות המורכבות משני הורים בני אותו המין, יש מקום לגירושין כשהזוג אינו יכול עוד להיות זוג, יש מקום לבחירה באורחות חיים שבעבר היו נתקלים בהתנגדות ובנידוי. יש מקום לספק, למורכבות, לייחודיות. תחום המחיה של האינדיבידואל הורחב עד מאוד; אפשר לנשום. מדובר אפוא בפלורליזם, סובלנות רבה אל צרכי הפרט וזכויותיו לממש עצמו בכל דרך שאינה אלימה, ומכאן שהחיפוש המתמשך של אדם אחר משמעות

99 • האינדיבידואציה כמהלך היסטוריוסופי

לחיי כסובייקט נתקל בהתנגדות פחותה מזו שהיה נתקל בה במאות הקודמות.

אבל יש גם היבטים אחרים להתפתחות התרבותית הזאת:

התרבות הפלורליסטית שהיא הפועל היוצא של אותה תפיסת עולם, אשר בליבת ערכיה מצויה הסובלנות אל האינדיבידואל המתהווה ללא הרף – אל האחר ואל עצמי – מביאה עמה גם בלבול ערכי עמוק. זוהי, כמדומני, החוויה הבסיסית שלי, שנוצרה במהלך עבודה בת שנים רבות בקליניקה הממוקמת בלב תל אביב. ויש לומר: אין לערב בין 'סובלנות אל האחר' לבין הדיאלקטיקה שבה עוסק הרב קוק, של פרטיות וכלליות. בעוד אליבא דהרב הכלליות והפרטיות חוברות יחד בשאיפה אל עיקרון אחד הגבוה משתייהן, הרי שהפלורליזם שעל אודותיו אני מדברת מתייחס לעיקרון אחד, אחד ויחיד, של סובייקטיביות מוחלטת שמעליה – ולדאבון הלב לעתים לא נדירות גם מסביבה – אין עוד דבר. אין עוד דבר: אין עיקרון רוחני מאחד, ומכיוון שאין עיקרון כזה, אין אחדות ואין כלליות השואפת אליו. וכמאמר הרב, מוסריות שנעקרה משורשיה אינה יכולה לעמוד איתן לאורך ימים.

אל הפלורליזם החילוני, המושפע גם מן הפילוסופיה הפוסט-מודרנית, חוברת אפוא הפסיכותרפיה הפסיכואנליטית. מי ששייכים למעמדות הבינוניים ומעלה, למצער בישראל, 'הולכים לטיפול'. 'ללכת לטיפול' הפך לנורמה של המעמדות הללו, ותהליכי אינדיבידואציה, אלה שבהם עוסק הספר הזה, מתרחשים על פי רוב בליווי טיפולי כזה או אחר, החל בפסיכואנליזה למהדרים וכלה באימון אישי לממעטים. כאמור, אחד המאפיינים המהותיים של פסיכותרפיה הוא ירידה לחקר המניעים, הלא מודעים או המודעים, של ה'אינדיבידואל', תוך שמירה על עמדה 'לא שיפוטית' מצד המטפל. כאן מדובר בעמדה מהותית של הפסיכותרפיה למיניה וסוגיה. במילים אחרות – נוצר מרחק בין המניע – המצוי בעמקי הלא מודע, לבין ההיבט המוסרי של המניע הזה, הנמצא על פני השטח אך לא בתוך הדיון הקליני. הסובייקט מכיר אפוא את מניעיו בתוך הקליניקה, אבל הכרעתו המוסרית אינה מתחדדת כאן, אלא נתונה להכרעה

'סובייקטיבית'. אם נצרף את החשיבה הפוסט-מודרנית, את הקפיטליזם ואת הנטייה התרבותית אל הפסיכואנליזה כאל אמת חדשה באשר לנפש האנושית, כולם יחד, נגלה כי מכאן לא ארוכה הדרך אל ההנחה שמוסר הוא עניין סובייקטיבי, הנחה שאכן רבים מחזיקים בה, והיא אחראית למה שעורכי הספר הזה מכנים בשם "עולם פוסט-מודרני המתקשה להגיע למיתוס משותף".

ובכן, קונטקסט תרבותי כזה מאפשר לו לאינבידואל לעסוק לרוב ובעונג ב"תהליכי אינדידואציה", אך פחות מקנה לו יכולת לעסוק באופן ישיר בשאלות מוסריות ובאותו חופש, הכרוך במאמץ ועל כן גם בכאב מסוים, להיות אדם טוב. 'טוב' באופן לא סובייקטיבי, יש להדגיש, אלא באופן הנוגע באותו עיקרון רוחני מאחד הנעדר מן הדיון הזה בפרט ומסדר היום התרבותי בכלל.